

ประวัติศาสตร์จังหวัดอุดรดิตถ์

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ หวน พินพันธุ์ ได้ศึกษาค้นคว้าเรื่องราวของจังหวัดอุดรดิตถ์ และเรียบเรียงไว้ดังนี้^๑

ในท้องที่จังหวัดอุดรดิตถ์ ได้มีคนอาศัยอยู่มากตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์แล้ว ต่อมาในสมัยสุโขทัยก็มีการตั้งเมืองขึ้นหลายเมือง เช่น เมืองทุ่งยั้ง และเวียงเจ้าเงาะในท้องที่อำเภอลับแลปัจจุบัน เมืองตาชูชกในท้องที่อำเภอตรอนปัจจุบัน เมืองสว่างคบุรีในท้องที่อำเภอเมืองอุดรดิตถ์ปัจจุบัน ในสมัยอยุธยาได้มีการตั้งเมืองพิชัยในท้องที่อำเภอพิชัยปัจจุบัน เป็นต้น ในสมัยรัตนโกสินทร์ก็มีการย้ายเมืองจากเมืองพิชัยมาตั้งใหม่ที่ตัวจังหวัดอุดรดิตถ์ปัจจุบัน นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงรายละเอียดของอุดรดิตถ์ในอดีต ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน ดังต่อไปนี้

อุดรดิตถ์สมัยก่อนประวัติศาสตร์

สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งเป็นสมัยโบราณก่อน พ.ศ. ๑๐๐๐ ยังไม่มีตัวอักษรใช้กัน อุดรดิตถ์ก็คงมีคนอาศัยอยู่แล้ว เพราะหลักฐานการค้นพบโบราณวัตถุสมัยก่อนประวัติศาสตร์ คือพบลอมโหระทึกสมัยก่อนประวัติศาสตร์ซึ่งขุดพบที่ตำบลท่าเสา อำเภอเมืองอุดรดิตถ์ และนายแจ้ง เลิศวิลัย ได้ส่งไปให้พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐^๒ (ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร) นอกจากนี้ยังเคยขุดพบกลองโหระทึก และพรางสำฤทธิ์ในบริเวณเวียงเจ้าเงาะ อำเภอลับแล^๓ อีกด้วย แสดงว่าในบริเวณทั้ง ๒ แห่งนี้มีคนเคยอาศัยอยู่มาก่อนในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ และจากโบราณวัตถุที่ทำด้วยสัมฤทธิ์นี้เอง แสดงว่าเป็นยุคสัมฤทธิ์ หรือยุคโลหะตอนต้น

อุดรดิตถ์สมัยสุโขทัย

ในสมัยสุโขทัยท้องที่ของจังหวัดอุดรดิตถ์ ได้มีการตั้งเมืองขึ้นหลายเมืองด้วยกัน เช่น เมืองฝางหรือเมืองสว่างคบุรี ซึ่งปัจจุบันอยู่ในท้องที่อำเภอเมืองอุดรดิตถ์ เมืองทุ่งยั้งและเวียงเจ้าเงาะซึ่งปัจจุบันอยู่ในท้องที่อำเภอลับแลและเมืองตาชูชก ซึ่งปัจจุบันอยู่ในท้องที่อำเภอตรอน เมืองเหล่านี้มีหลักฐานทางศิลาจารึกบ้าง หลักฐานทางโบราณสถานบ้างที่แสดงว่าเป็นเมืองที่ตั้งขึ้นในสมัยสุโขทัย ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

เมืองแรกคือ เมืองฝาง หรือเมืองสว่างคบุรี ซึ่งเป็นเมืองที่มีชื่อปรากฏในศิลาจารึกของกรุงสุโขทัยเป็นครั้งแรก เมื่อคราวที่พระมหาธรรมราชาลิไทย แห่งกรุงสุโขทัยได้ทรงสร้างพระมหาธาตุที่

^๑ หวน พินพันธุ์ อุดรดิตถ์ของเรา หน้า ๒ - ๑๕

^๒ ชิน อัญญัติ และ สด แสงวิเชียร อดีต หน้า ๑๗๐ - ๑๗๑

^๓ ตรี อมาตยกุล เมืองเหนือเมืองใต้ หน้า ๒๒๓

เมืองนครชุม เมืองมหาศักราช ๑๒๗๙ (พ.ศ. ๑๙๐๐) และตอนท้ายของศิลาจารึกหลักที่ ๓ นั้น ได้กล่าวถึงเมืองฝางด้วย ดังข้อความตอนหนึ่งดังนี้

"...ขุนผู้ใดกระทำชอบด้วยธรรมดั่งอันขุนผู้นั้น ...กินเมืองเหินนานแก่กม ผู้ใดกระทำชอบด้วยธรรมดั่งอันขุนผู้นั้น บมียืนยิงเหิงนานเลย คำนี้กล่าวคันสเล็กสน้อยและคำอันพิสดารไซร์ กล่าวไว้ในจารึกอันมีในเมืองสุโขทัย...นักพระมหาธาตุพูน และจารึกอันหนึ่งมีในเมืองอันหนึ่งมีในเมืองฝางอันหนึ่งมีในเมืองสระหลวง.....หมทลประดิษฐานไว้ด้วยพระบาทลักษณะนั้น...."^๔

จากข้อความในศิลาจารึกหลักที่ ๓ นี้ จึงกล่าวได้ว่าเมืองฝางเป็นเมืองหนึ่งของอาณาจักรสุโขทัย ในสมัยสุโขทัย และยังเป็นเมืองต่อมาจนถึงสมัยอยุธยา

อีกเมืองหนึ่งคือ เมืองทุ่งยั้ง และเวียงเจ้าเงาะ ถึงแม้จะไม่ปรากฏชื่อเมืองนี้ในศิลาจารึกกรุงสุโขทัย แต่จากการพบตัวเมืองมีลักษณะเป็นกำแพงเมือง ๓ ชั้น และคูน้ำ ๒ ชั้น ซึ่งเป็นลักษณะเดียวกับเมืองโบราณสมัยสุโขทัยโดยทั่วไป และยังพบพระสถูปเจดีย์ที่มีมาแต่สมัยสุโขทัยหลายแห่ง เช่นในเขตวัดพระยืน กุฎิถาษี และวัดทองเหลือ เป็นต้น นอกจากนี้ในกฎหมายลักษณะลักพาครั้งรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ แห่งกรุงศรีอยุธยาซึ่งเมืองทุ่งยั้งอยู่ในทำเนียบด้วยย่อมเป็นสิ่งยืนยันให้เห็นว่า เมืองทุ่งยั้งเป็นเมืองอยู่ในสมัยสุโขทัยอย่างแน่นอน^๕

เมืองโบราณอีกเมืองหนึ่ง คือ เมืองตาชูชก ซึ่งอยู่ในท้องที่ตำบลหาดสองแคว อำเภอตรอน และอยู่ริมฝั่งแม่น้ำน่านปากตะวันออก ลักษณะของตัวเมืองมีกำแพงเมือง ๓ ชั้น และคูน้ำ ๒ ชั้น และใช้แม่น้ำน่านเป็นคูเมืองธรรมชาติ ลักษณะของกำแพงเมือง ๓ ชั้นนี้เหมือนกับเมืองทุ่งยั้ง และเหมือนกับเมืองโบราณสมัยสุโขทัยอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองสุโขทัยเก่า ได้ปรากฏข้อความที่บรรยายถึงลักษณะตัวเมือง ในศิลาจารึกหลักที่ ๑ ของกรุงสุโขทัยว่า "รอบเมืองสุโขทัยนี้ ตรีบูร ได้สามพันสี่ร้อยวา" คำว่า "ตรีบูร" หมายถึงกำแพง ๓ ชั้นนั่นเอง ดังนั้นเมืองตาชูชกและเมืองทุ่งยั้ง ซึ่งมีกำแพง ๓ ชั้นเช่นกัน จึงเชื่อว่าเป็นเมืองโบราณสมัยสุโขทัยอย่างไม่มีปัญหา

จึงกล่าวได้ว่าอุตรดิตถ์ในสมัยสุโขทัย มีเมืองอยู่ถึง ๓ เมืองด้วยกัน

อุตรดิตถ์ในสมัยอยุธยา

ในสมัยอยุธยาเริ่มตั้งแต่พระเจ้าอู่ทองสร้างกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๓ ปรากฏว่ามีเมืองขึ้นถึง ๑๖ เมืองด้วยกัน ในจำนวน ๑๖ เมืองนี้ มีเมืองพิชัย ซึ่งอยู่ในท้องที่ของอุตรดิตถ์ในปัจจุบันอยู่ด้วย ดังปรากฏข้อความตอนหนึ่งในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ดังนี้

^๔ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒพิชญ์โลก ศูนย์สุโขทัยศึกษา ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ จารึกสุโขทัย หน้า ๒๗

^๕ ศรีศักร วัลลิโภคม "ตรีบูร" โบราณคดี ๔ : ๒๐ พฤศจิกายน ๒๕๑๕

^๖ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พิชญ์โลก ศูนย์สุโขทัยศึกษา ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ จารึกสุโขทัย หน้า ๒

"ศุภมัศดุศักราช ๗๑๒ ปีขาล โทศก (พ.ศ. ๑๘๘๓) วันศุกร์ เดือนห้า ขึ้นหกค่ำ เพลาสาม นาฬิกาเก้าบาทสถาปนากรุงพระมหานครศรีอยุธยา ซึ่งพ่อพราหมณ์ให้ฤกษ์ตั้งพิธีกลบบาต ได้สังฆ- ทักษณวัตรได้ต้นหมันขอนหนึ่งแลสร้างพระที่นั่งไพศุขุรย์มหาปราสาทองค์หนึ่งสร้างพระที่นั่งไพศยนต์ มหาปราสาทองค์หนึ่ง สร้างพระที่นั่งไอศวรรย์มหาปราสาทองค์หนึ่งแล้วพระเจ้าอยู่ทองเสด็จเข้ามาครอง ราชสมบัติ ซึ่งพ่อพราหมณ์ถวายพระนามว่า สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสุนทรบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว กรุงเทพมหานครศรีอยุธยาหาดิลกภพนพรัตน์ราชธานีบุรีรมย์ จึงให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระ ราชเมศวรขึ้นไปครองราชสมบัติในเมืองลพบุรี ครั้งนั้นพระยาประเทศราชขึ้น ๑๖ เมือง คือ เมืองมลากา, เมืองชวา, เมืองตะนาวศรี, เมืองนครศรีธรรมราช, เมืองทวาย, เมืองเมาะตะมะ, เมืองเมาะลำเลิง, เมือง สงขลา, เมืองจันทบุรี, เมืองพิษณุโลก, เมืองพิชัย, เมืองสวรรคโลก, เมืองพิจิตร, เมืองกำแพงเพชร, เมืองนครสวรรค์..."^๗

จะเห็นได้ว่าเมืองพิชัย เป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยาเมืองหนึ่ง ส่วนเมืองทุ่งยั้ง เมืองฝาง และเมืองตาซุกคองเป็นเมืองที่หมดความสำคัญลงไปก็ได้ จึงไม่ได้กล่าวไว้ในพระราชพงศาวดาร ส่วน เมืองพิชัยคงเป็นเมืองที่มีความสำคัญขึ้นนั่นเอง

ต่อมา พ.ศ. ๒๐๓๓ ได้มีการก่อกำแพงเมืองพิชัยขึ้น^๘ (ซึ่งตรงกับรัชกาลสมเด็จพระบรม ไตรโลกนารถ แสดงว่าก่อนหน้านั้น เมืองพิชัยยังไม่มีกำแพงเมือง เพิ่งทำการก่อกำแพงเมืองในปีนี้ ลักษณะของกำแพงเมือง เป็นกำแพงดินชั้นเดียว ตัวเมืองอยู่ริมแม่น้ำน่านปากตะวันออก

ในปี พ.ศ. ๒๑๐๖ ตรงกับรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระเจ้าหงสาวดี บุเรงนองยก กองทัพมาตีเมืองเหนือซึ่งในพระราชพงศาวดารเรื่องไทยรบพม่ากล่าวว่า เป็นสงครามครั้งที่ ๓ คราวนั้น รบกันด้วยเรื่องช้างเผือกในครั้งนี้อปรากฏว่ากองทัพพระมหาอุปราชากับพระเจ้าแปรยกไปถึงเมือง สุโขทัย พระยาสุโขทัยต่อสู้ได้รับพุงกันเป็นสามารถกำลังไทยน้อยกว่าพม่ามากนั้นก็เสียเมืองสุโขทัย ตัว พระยาสุโขทัยพม่าก็จับได้ ฝ่ายพระยาสวรรคโลก พระยาพิชัยเมื่อรู้ว่าเสียเมืองสุโขทัยแล้วก็ไม่ต่อสู้ พา กันไปยอมอ่อนน้อมต่อพระมหาอุปราชทั้ง ๒ เมือง^๙ จะเห็นได้ว่า เมืองพิชัยเป็นเมืองหน้าด่านเมือง หนึ่งของกรุงศรีอยุธยาในสมัยนี้ด้วย และในการที่พม่ายกกองทัพมาตีเมืองเหนือครั้งนี้ พม่าให้รวบรวม เรือในหัวเมืองฝ่ายเหนือจัดเป็นกองทัพเรือ ยกลงมาตีกรุงศรีอยุธยา และพระยาพิชัยได้ตามเสด็จมาใน กองทัพหลวงด้วย^{๑๐}

ต่อมา พ.ศ. ๒๑๒๗ ตรงกับรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชา ซึ่งเป็นปีที่สมเด็จพระ นเรศวรมหาราชประกาศอิสรภาพ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้เสด็จขึ้นไปขับไล่กองทัพพม่าทางหัว เมืองเหนือ ปรากฏว่าพระยาสวรรคโลกและพระยาพิชัยแข็งเมืองไม่ยอมเกณฑ์กำลังไปช่วยขับไล่ กองทัพพม่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราช จึงยกกองทัพเข้าตีเมืองสวรรคโลก และเมืองพิชัย และ

^๗ สมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา หน้า ๑ - ๒

^๘ หลวงประเสริฐอักษรนิติ "พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ" ประชุมพงศาวดารเล่ม ๑ หน้า ๑๓๘

^๙ สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไทยรบพม่า หน้า ๓๗

^{๑๐} ด. หน้า ๓๗ - ๓๘

สามารถเข้าเมืองได้ จับได้ตัวพระยาสุวรรณโลก พระยาพิชัย มีรับสั่งให้ประหารชีวิตเสียทั้งสองคน แล้วให้กวาดต้อนผู้คนพลเมืองทั้งเมืองสุวรรณโลก และเมืองพิชัย ลงมายังเมืองพิษณุโลกจนสิ้นเชิง^{๑๑}

เหตุการณ์ในสมัยอยุธยาที่เกี่ยวข้องกับเมืองพิชัยก็มีเพียงเท่านี้ แต่จะปรากฏเรื่องของเมืองพิชัยอีกในสมัยธนบุรี สำหรับเมืองสวรรคบุรี หรือเมืองฝาง และเมืองทุ่งยั้งได้มีเหตุการณ์ในสมัยอยุธยาอีก ซึ่งจะกล่าวต่อไป

ในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ตามพระราชพงศาวดารได้กล่าวถึงเมืองฝาง คือในปี พ.ศ. ๒๑๓๕ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชให้เตรียมทัพหลวงที่จะไปปราบเมืองอังวะ แล้วได้เสด็จยกทัพหลวงไปทางเชียงใหม่ แล้วเสด็จต่อไปทางเมืองหางหลวง ส่วนสมเด็จพระเอกาทศรถก็ยกทัพหลวงเสด็จไปทางเมืองฝาง เมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จถึงเมืองหลวงนั้น ได้ทรงพระประชวรหนักก็ตรัสให้ข้าหลวงไปกราบทูลพระกรุณาถึงเมืองฝางสมเด็จพระเอกาทศรถก็เสด็จจากเมืองฝางมายังเมืองหางหลวง รุ่งขึ้นสมเด็จพระนเรศวรมหาราชก็เสด็จสวรรคต^{๑๒} แสดงว่าในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เมืองฝางคงเป็นเมืองสำคัญเมืองหนึ่ง

ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ พระองค์ได้เสด็จเมืองทุ่งยั้ง และเมืองสวรรคบุรี ในปี พ.ศ. ๒๒๘๓ เพื่อนมัสการพระแท่นศิลาอาสน์ ณ เมืองทุ่งยั้ง และนมัสการพระมหาธาตุ ณ เมืองสวรรคบุรี แต่ในพระราชพงศาวดารกล่าวถึงเมืองทุ่งยั้งว่าเป็นเมืองศรีพนมมาศ ทุ่งยั้ง^{๑๓} ความจริงก็คือเมืองทุ่งยั้งนั่นเอง ส่วนเมืองสวรรคบุรีก็เป็นเมืองเดียวกับเมืองฝาง อาจจะเปลี่ยนชื่อจากเมืองฝางมาเป็นเมืองสวรรคบุรีในภายหลัง

สำหรับในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศนี้ ยังมีเรื่องราวที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารอีกว่า มีพระภิกษุชาวเมืองเหนือรูปหนึ่งชื่อเรื่อนลงมาเล่าเรียนอยู่ในกรุงศรีอยุธยาจนได้เป็นที่พระพากลเถร ตำแหน่งพระราชาคณะฝ่ายวิปัสสนาธุระอยู่ ณ วัดศรีอโยธยา อยู่มาสมเด็จพระบรมโกศทรงตั้งให้เป็นตำแหน่งสังฆราชา ขึ้นไปเป็นเจ้าคณะสงฆ์ เมืองสวรรคบุรี อยู่ ณ วัดพระฝาง^{๑๔}

ต่อมา พ.ศ. ๒๓๑๐ ในรัชกาลพระที่นั่งสุริยamarinทร์ กรุงศรีอยุธยาได้เสียแก่พม่า หัวเมืองทั้งปวงไม่มีพระราชาริบัติปกครอง ก็พากันตั้งตัวเป็นเจ้าขึ้นหลายก๊กหลายเหล่า^{๑๕} พระสังฆราชาเรื่อนได้ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าอีกตำบลหนึ่ง แต่หาสิกเป็นคฤหัสถ์ไม่ คงอยู่ในเพศสมณะแต่นุ่งห่มผ้าแดง คนทั้งปวงเรียกว่า เจ้าพระฝาง บรรดาเจ้าเมืองกรมการหัวเมืองฝ่ายเหนือตั้งแต่เหนือเมืองพระพิษณุโลกขึ้นไป ก็กลัวเกรงนับถืออยู่ในอำนาจทั้งสิ้น และเมืองเหนือครั้งนั้นมีเจ้าขึ้นสองแห่ง แบ่งแผ่นดินออกเป็นสองส่วน ตั้งแต่เมืองพระพิษณุโลกลงมาจนถึงเมืองนครสวรรค์กับแควปากน้ำโพนั้น เป็นอาณาเขตของเจ้า

^{๑๑} ด.หน้า๘๗ - ๘๘

^{๑๒} พันจันทนุมาศ (เจิม) พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา หน้า ๑๐๗

^{๑๓} พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒ หน้า ๒๒๒

^{๑๔} สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพระราชทานภาพ เที้ยวตามทางรถไฟ หน้า ๘๕

^{๑๕} สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพระราชทานภาพ เที้ยวตามทางรถไฟ หน้า ๘๕

พระพิษณุโลก ตั้งแต่เหนือเมืองพระพิษณุโลกขึ้นไปจนถึงเมืองน้ำปาด กระทั่งแดนลาว กับแควแม่น้ำปากพินัน เป็นอาณาเขตข้างเจ้าพระฝาง^{๑๖}

อุตรดิตถ์สมัยธนบุรี

ต่อมาเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรี เสด็จเถลิงถวัลราชสมบัติเป็นบรมกษัตริย์ ณ กรุงธนบุรีแล้ว ในรัชกาลของพระองค์นี้ปรากฏว่า เจ้าพระพิษณุโลกถึงพิราลัย เจ้าพระฝางจึงยกกองทัพลงมาตีเมืองพิษณุโลกอีก หลังจากเคยยกทัพลงมาตีครั้งหนึ่งแล้ว แต่เอาเมืองมิได้ แต่ครั้งนี้เจ้าพระฝางสามารถตีเอาเมืองพิษณุโลกได้^{๑๗} ต่อมา พ.ศ. ๒๓๑๓ พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ยกกองทัพขึ้นไปปราบหัวเมืองซึ่งเป็นอาณาเขตของเจ้าพระฝางทั้งหมด ส่วนตัวเจ้าพระฝางนั้นหนีแล้วเลยหายสูญไป^{๑๘} เป็นอันว่าเมืองสวางคบุรี และอาณาเขตทั้งหมดขึ้นกับกรุงธนบุรีแต่นั้นมา

ต่อมา พ.ศ. ๒๓๑๔ พระเจ้ากรุงธนบุรีจะเสด็จไปตีเมืองเชียงใหม่ครั้งแรก ได้ไปตั้งที่ประชุมทัพหลวงที่เมืองพิชัย ต่อมา พ.ศ. ๒๓๑๕ ไปสุพรรณแม่ทัพพม่าที่ไปตีได้เมืองหลวงพระบาง ให้ซิกซิงโบ นายทัพพม่ายกมาตีได้เมืองลับแล แล้วเลยมาตีเมืองพิชัย พม่าตั้งค่ายอยู่ที่วัดเอกราช ขณะนั้นเมืองพิชัยมีพลน้อย พระยาพิชัยได้แต่ตั้งมั่นรักษาเมือง แล้วบอกขอกองทัพเมืองพิษณุโลกขึ้นไปช่วย กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ เสด็จยกกองทัพขึ้นไปตีค่ายพม่า พระยาพิชัยยกออกตีกระหนาบอีกด้านหนึ่ง พม่าก็แตกหนีกลับไป^{๑๙}

ต่อมา พ.ศ. ๒๓๑๖ ไปสุพรรณยกกองทัพมาตีเมืองพิชัยอีก พระยาพิชัยก็ยกพลทหารออกไปต่อรบแต่กลางทางยังไม่มาถึงเมือง เจ้าพระยาสุรสีห์ก็ยกกองทัพเมืองพิษณุโลกขึ้นไปช่วยได้รบกับพม่าเป็นสามรบ และพระยาพิชัยถือดาบสองมือคุมพลทหารออกไปฟันพม่าจนดาบหัก จึงลือชื่อปรากฏเรียกว่า พระยาพิชัยดาบหักแต่นั้นมา ครั้งถึง ณ วันอังคารเดือนยี่ แรม ๗ ค่ำ กองทัพพม่าแตกพ่ายหนีไป จึงบอกหนังสือลงมากราบทูลพระกรุณา ณ กรุงธนบุรี^{๒๐}

จะเห็นได้ว่าอุตรดิตถ์ในสมัยอยุธยา และสมัยธนบุรี เมืองพิชัยเป็นเมืองสำคัญเมืองหนึ่ง และเมืองสวางคบุรีก็คงเป็นเมืองที่มีความสำคัญที่รองลงมา หรืออาจเท่าเทียมกันได้ สังเกตได้จากเมืองพิชัยเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยาในสมัยอยุธยาตอนต้น และคงเป็นเมืองหน้าด่านของกรุงศรีอยุธยาด้วย ส่วนเมืองสวางคบุรีก็คงเป็นเมืองที่มีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ สังเกตได้จากเมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าแล้ว เจ้าพระฝางได้ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้ามีอำนาจในหัวเมืองเหนือตั้งแต่เหนือเมืองพิษณุโลกขึ้นไปจนถึงแดนลาวทีเดียว ส่วนเมืองทุ่งยั้ง คงขาดความสำคัญลงไปมาก แต่ในพระราช

^{๑๖} พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒ หน้า ๓๑๗

^{๑๗} ค. หน้า ๓๓๑ - ๓๓๒

^{๑๘} สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงพระประชวร ล.ด. หน้า ๘๖

^{๑๙} ค. หน้า ๘๓

^{๒๐} พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒ หน้า ๓๖๓

พงศาวดาร กรุงศรีอยุธยา ก็ยังกล่าวถึงสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เสด็จนมัสการพระแท่นศิลาอาสน์ ณ เมืองทุ่งยั้งคราวเดียวกับเสด็จนมัสการพระมหาธาตุ ณ เมืองสวางคบุรีด้วย ส่วนเมืองตาซุกขกวด ความสำคัญลงไปมากจนอาจเป็นเมืองร้างมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ก็ได้ เพราะไม่ปรากฏว่า พระราชพงศาวดารได้กล่าวถึงเมืองนี้เลย

อุตรดิตถ์สมัยรัตนโกสินทร์

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เมืองต่าง ๆ ในท้องที่จังหวัดอุตรดิตถ์ปัจจุบันที่ยังมีความสำคัญอยู่คือ เมืองพิชัยส่วนเมืองทุ่งยั้งก็ดี เมืองสวางคบุรีก็ดี คงจะลดความสำคัญลงไปมากทีเดียว สำหรับเมืองพิชัยมาเป็นเมืองสำคัญขึ้นในรัชกาลที่ ๓ เพราะเมื่อเจ้าอนุเวียงจันทน์เป็นขบถกองทัพกรุงเทพฯ ขึ้นไปปราบปรามราบคาบ แล้วโปรดให้เลิกอาณาเขตกรุงศรีสัตนาคณหุตมิให้มีดังแต่ก่อน เมืองพิชัยได้หัวเมืองขึ้นของเมืองเวียงจันทน์ ที่อยู่ต่อแดนมาเป็นเมืองขึ้นหลายเมือง ขยายเขตแดนออกไปถึงแม่น้ำโขง ต้องตรวจตรารักษาการทางเมืองแพร์ เมืองน่าน ตลอดจนเมืองหลวงพระบาง เป็นเมืองหน้าด่านแต่นั้นมา^{๒๑} แสดงว่าในสมัยรัชกาลที่ ๓ นี้ เมืองพิชัยเป็นเมืองที่มีความสำคัญอย่างมากทีเดียว

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้เอง ปรากฏว่าที่ตำบลบางโพท่าอิฐซึ่งเป็นที่ตั้งตัวจังหวัดอุตรดิตถ์ปัจจุบันและอยู่ริมแม่น้ำน่าน มีเรือเดินจากกรุงเทพฯ ได้สะดวกถึงตำบลบางโพท่าอิฐนี้เท่านั้น เพราะเหนือขึ้นไปแม่น้ำตื่นเขินและเป็นเกาะแก่งเรือเดินไม่สะดวก เพราะฉะนั้นตำบลบางโพท่าอิฐจึงเป็นย่านสำคัญ เพราะเป็นที่รวมสินค้า ซึ่งพ่อค้าได้นำสินค้าทางเมืองใต้ขึ้นไปสุดทางเพียงแค่นั้น และพ่อค้าทางเมืองเหนือ เช่น เมืองหลวงพระบาง เมืองแพร์ เมืองน่าน ตลอดจนแคว้นสิบสองปันนา ก็นำสินค้าพื้นเมืองเดินบกลงมาจำหน่ายแล้วคอยรับซื้อสินค้าที่ส่งไปจากกรุงเทพฯ ที่ตำบลบางโพท่าอิฐนี้ เมื่อตำบลบางโพท่าอิฐเป็นท่าเลกการค้าดีเช่นนี้ ราษฎรจึงพากันอพยพจากเมืองพิชัยมาอยู่ที่ตำบลบางโพท่าอิฐมากขึ้นตามลำดับ ทำให้ผู้คนในเมืองพิชัยร่วโรยลง แต่ตำบลบางโพท่าอิฐกลับมีราษฎรมาตั้งถิ่นฐานกันหนาแน่นเพิ่มขึ้นทุกปี จนกลายเป็นชุมชนใหญ่กว่าเมืองพิชัยเสียอีก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า ที่ตำบลนี้คงเจริญต่อไปในภายหน้า จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเป็นเมืองขึ้น เมื่อราว พ.ศ. ๒๔๓๐ เรียกว่า "เมืองอุตรดิตถ์" (อุตร = เหนือ, ดิตถ์ = ท่าเมืองอุตรดิตถ์ จึงน่าจะหมายถึง เมืองท่าเหนือ) และโปรดให้เป็นเมืองขึ้นของเมืองพิชัย^{๒๒} ดังนั้นในตอนนั้น เมืองพิชัยจึงแบ่งการปกครองออกเป็น ๕ เมืองด้วยกันคือ เมืองอุตรดิตถ์ เมืองตรอน เมืองลับแล และเมืองน้ำปาด^{๒๓}

ต่อมา พ.ศ. ๒๔๔๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้ย้ายศาลากลางเมืองไปตั้งบังคับบัญชาที่เมืองอุตรดิตถ์ และให้คงไว้แต่อำเภอพิชัยเก่า และนามเมืองพิชัยก็เลยนำไปใช้

^{๒๑} สมเด็จพระนครินทราธิราชทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อำเภอพิชัยขึ้นตรงต่อเมืองอุตรดิตถ์ หน้า ๘๓-๘๔

^{๒๒} ตรี อมาตยกุล เมืองเหนือ เมืองใต้ หน้า ๒๒๓

^{๒๓} รายชื่อมณฑลแลเมืองที่แบ่งการปกครอง (ร.๕ ม.๒.๑) หจช.

ที่เมืองอุตรดิตถ์ยังไม่ได้เปลี่ยนแปลงมาใช้เมืองอุตรดิตถ์^{๒๔} เหตุที่ย้ายศาลากลางเมืองไปตั้งใหม่ที่เมืองอุตรดิตถ์ ก็เพราะเมืองพิชัยร่วงโรยลงไป แต่เมืองอุตรดิตถ์มีผู้คนไปประกอบการค้ามากขึ้น

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๔๔ ปรากฏว่าพวกเงี้ยวได้ก่อการจลาจลขึ้นที่เมืองแพร่ ทางเมืองเหนือรวมทั้งเมืองอุตรดิตถ์ด้วย ต้องจัดกำลังขึ้นไปช่วยก่อนที่กองทัพจากกรุงเทพฯ จะเดินทางขึ้นไป และในเดือนนั้นเอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้จอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) เมื่อยังเป็นพลโท ยกกองทัพขึ้นไปปราบเงี้ยวที่ก่อการจลาจลในเมืองแพร่ ก็ได้ไปพักกองทัพเพื่อยกขึ้นเดินทางบกที่เมืองนี้^{๒๕} และตั้งประชุมไพร่พลอยู่ที่เมืองนี้หลายวัน แล้วจึงเดินทางต่อไปยังเมืองแพร่^{๒๖}

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในปี พ.ศ. ๒๔๔๔ และได้เสด็จเมืองพิชัยเมื่อวันที่ ๒๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ เสด็จเมืองตรอนตรีสินธุ์ เมื่อวันที่ ๒๒ ตุลาคม ๒๔๔๔ และเสด็จเมืองอุตรดิตถ์เมื่อวันที่ ๒๓ ตุลาคม ๒๔๔๔ และการเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือนี้พระองค์ได้มีพระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงเทวะชาโรประการด้วย สำหรับการเสด็จเมืองอุตรดิตถ์นี้ มีพระราชหัตถเลขาตอนหนึ่งกล่าวถึงตลาดของเมืองอุตรดิตถ์ "....ในตลาดนั้นมีเรือนแถวฝากระดาน ๒ ชั้น แต่ใหญ่ ๆ กว่าที่กรุงเทพฯ ที่แล้วก็มาก ที่ยังทำอยู่ก็มี เป็นร้านขายของอย่างครึกครื้น ที่เป็นบ้านเรือนแลห้างก็มีบ้าง เขาว่าตลาดบกที่นี่ดีกว่าที่ปากน้ำโพซึ่งฉันไม่ได้เห็น แต่ตลาดเรือนั้น ที่นี่สู้ปากน้ำโพไม่ได้...." และในการเสด็จเมืองอุตรดิตถ์ครั้งนั้น พระองค์ได้เสด็จต่อไปยังเมืองลับแลในวันที่ ๒๔ ตุลาคม และเสด็จเมืองฝางเก่าในวันที่ ๒๕ ตุลาคม อีกด้วย

ยังมีพระราชหัตถเลขาอีกตอนหนึ่ง ที่กล่าวถึงการย้ายที่ว่าเมือง ดังข้อความดังนี้

"อนึ่งเมืองพิชัยนั้น โดยภูมิฐานที่ตั้งไม่ดีมีแต่ร่วงโรยลง ที่เมืองอุตรดิตถ์นี้ความเจริญขึ้นรวดเร็ว มีการค้าขายแลผู้คนมาก จนเป็นอำเภอก็จะไม่ใคร่พอที่จะปกครองรักษา ฉะนั้นจึงได้สั่งให้ย้ายที่ว่าการเมืองขึ้นมาตั้งที่พลับพลานี้แต่อำเภออุตรดิตถ์ก็คงเป็นอำเภออุตรดิตถ์อยู่ อำเภอเมืองพิชัยก็คงเป็นอำเภอเมืองพิชัย ย้ายแต่ที่ว่าการเมืองแลศาลเมืองขึ้นมาตั้งที่นี่ แลพลับพลาที่สร้างขึ้นนี้จะใช้ได้ต่อไปอีกหลายปี กว่าที่การปลูกสร้างใหม่จะแล้วเสร็จ"^{๒๗}

และใน พ.ศ. ๒๔๔๔ นี้เอง สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ได้เสด็จเมืองอุตรดิตถ์ด้วยและได้ทรงนิพนธ์ไว้ตอนหนึ่งว่า "เวลาบ่าย ๓ โมง ซี่ม้าขึ้นไปตามถนนริมน้ำ ดูตลาดท่าอิฐซึ่งอยู่เหนืออุตรดิตถ์หน่อยหนึ่ง ที่แท้จริงอุตรดิตถ์ไม่มีคนมากเท่าท่าอิฐ แลท่าอิฐนั้นควรจะเป็นเมืองเมืองทั้งปวงในมณฑลพิษณุโลก เมืองไหนจะดีเท่าอุตรดิตถ์ไม่มี เป็นเมืองที่โคราช เป็นที่รวมทางที่มาแต่ที่ตอน คือ แพร่ น่าน เป็นต้น มาสู่อุตรดิตถ์เป็นท่าเป็นบ้านร้านตลาดหาได้จับบางแต่ตามลำน้ำเช่นเมืองอื่นไม่ คับคั่งแน่นหนาประดุจตลาดน้อยกรุงเทพฯ เวลานี้ที่ตลาดกำลังทำโรงงานใหม่เพราะขยาย

^{๒๔} ประกาศเรื่องเปลี่ยนนามเมืองพิชัยเป็นเมืองอุตรดิตถ์ ๑๐ - ๑๖ สิงหาคม ๒๔๕๘ (ร.๕ ม.๓.๒/๒๘) หจข.

^{๒๕} ราชบัณฑิตยสถาน อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย เล่ม ๓ หน้า ๑๖๖๕

^{๒๖} ตรี อมาตยกุล เมืองเหนือเมืองใต้ หน้า ๒๑๑

^{๒๗} พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือใต้ในรัชกาลที่ ๕ หน้า ๓๔ - ๔๘

ถนน โรงร้านนั้นทำด้วยไม้เป็นสองชั้น... เมืองอุตรดิตถ์เป็นที่เอก แผ่นดินเป็นนักษัตรสองชั้นอย่างเมืองพิชัยเกือบทุกแห่ง..."^{๒๘}

ต่อมา พ.ศ. ๒๔๔๘ - ๒๔๔๙ ทางกรมได้เตรียมการที่จะสร้างทางรถไฟสายเหนือไปเชียงใหม่โดยผ่านอุตรดิตถ์ด้วย ได้เตรียมถมทาง โคนต้นไม้ถมดิน ทางรถไฟตรงมาทางหลังวัดท่าถนน ผ่านป่าช้าของวัดท่าถนน (คือสถานีรถไฟอุตรดิตถ์ปัจจุบัน) สร้างมุ่งตรงไปถึงป่าไผ่หน้าทาบ (คือที่ตั้งสถานีรถไฟท่าเสาในปัจจุบัน) ตัดผ่านหน้าวัดใหญ่ท่าเสาไปถึงหน้าวัดดอยท่าเสา และในปี พ.ศ. ๒๔๕๐ ก็ได้วางรถไฟไปตามเส้นทางดังกล่าว ขณะที่ทางการวางรางรถไฟก็มีรถจักรทำงานจูงรถพวงที่บรรทุกดิน หินกรวดไปด้วย ประชาชนชาวอุตรดิตถ์ จึงได้เห็นรถไฟที่มาถึงอุตรดิตถ์ในปีนี้ และในปี พ.ศ. ๒๔๕๒ - ๒๔๕๓ ทางกรมจึงได้จัดการสร้างสถานีรถไฟอุตรดิตถ์ขึ้นในบริเวณที่เป็นป่าช้าหลังวัดท่าถนนซึ่งเป็นสถานีรถไฟอุตรดิตถ์ในปัจจุบันนั่นเอง ^{๒๙}

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๐ นี้ เป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ได้เสด็จขึ้นไปประพาสเมืองกำแพงเพชร เมืองสุโขทัย เมืองสวรรคโลก เมืองอุตรดิตถ์ และเมืองพิษณุโลก ขณะที่เสด็จประพาสอุตรดิตถ์ พระองค์ได้ทอดพระเนตรทางรถไฟด้วย และพระองค์ได้ทรงพระนิพนธ์เกี่ยวกับเมืองอุตรดิตถ์ไว้ตอนหนึ่ง ดังนี้

"เมืองอุตรดิตถ์ หรือเรียกตามที่ตั้งใหม่ว่าเมืองพิชัยนี้ เป็นเมืองใหม่แท้ เพราะฉะนั้น ไม่ต้องป่วยการเที่ยวหาของโบราณอะไร ดูแต่ของใหม่ๆ มีดูหลายอย่าง ที่นี้เป็นเมืองสำคัญในมณฑลนี้แห่งหนึ่ง เพราะเป็นเมืองด่านที่พักสินค้าขึ้นลงมาก เพราะฉะนั้นผู้คนพ่อค้าพาณิชย์อยู่ข้างจะมีมาก ตลาดท่าอิฐมีร้านรวงอยู่มากครึครื้น มีข้อเสียใหญ่อยู่อย่างหนึ่ง คือท่าอิฐนี้ต้องน้ำท่วมทุกปี จึงไม่น่าจะเป็นที่ถาวรอยู่ได้ น่าจะขยับขยายย้ายตลาดเข้าไปเสียให้ห่างจากฝั่งแม่น้ำอีกสักหน่อย"^{๓๐}

และอีกตอนหนึ่งทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า

"เมื่อวันที่ ๑๙ กุมภาพันธ์ ข้าพเจ้าได้ไปเที่ยวที่ลับแล ออกจากที่พักที่อุตรดิตถ์ ขี่ม้าไปทางบ้านท่าอิฐ เดินตามถนนอินทโชนีไปเมืองลับแล พระศรีพนมมาศได้จัดแต่งที่พักไว้ที่ตำบลม่อนชิงช้า ที่ริมที่พักนี้พระศรีพนมมาศกับข้าราชการและราษฎรได้เรียกรื้อกันสร้างโรงเรียนขึ้นโรงเรียนหนึ่ง ซึ่งขอให้ข้าพเจ้าเปิด ข้าพเจ้าได้เปิดให้ในเวลาบ่ายวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ นั้น และให้นามว่า "โรงเรียนพนมมาศพิทยากร" แล้วได้เลยไปออกที่เขาม่อนจำศีล บนยอดเขานี้แลดูเห็นที่แผ่นดินโดยรอบได้ไกล มีทุ่งนาไปจนสุดสายตา และเห็นเขาเป็นทิวเทือกซ้อนสลับกันเป็นชั้น ๆ รวมกับกำแพงนำดูหนักหนา"^{๓๑}

ต่อมาวันที่ ๒๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๗ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้เสด็จเมืองพิชัยเก่า และเมืองพิชัยใหม่คือเมืองอุตรดิตถ์ และพระองค์ได้ทรงบันทึกไว้ตอนหนึ่งว่า "...เสด็จพระดำเนินมาตามถนนผ่านตลาดบางโพ ชาวตลาดอยู่เป็นปรกติตามเคย ไม่ได้แสดงอาการ

^{๒๘} สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ จดหมายระยะทางไปพิษณุโลก หน้า ๑๘ - ๑๙

^{๒๙} มณฑลพิธี ดิแท่ ประวัติเมืองอุตรดิตถ์ หน้า ๒๗ - ๒๘

^{๓๐} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เที่ยวเมืองพระร่วง หน้า ๒๐๖

^{๓๑} ด.หน้า ๒๐๖ - ๒๐๗

รับเสด็จ นอกจากจุดเทียนรูปไม้ที่ร้าน ปาย ๕ โมง ๔๘ นาที ถึงจวน ซึ่งผู้ว่าราชการเมืองจัดถวายให้เป็นที่ประทับแรม..."^{๓๒}

สำหรับนามเมืองพิชัยยังใช้ที่เมืองอุตรดิตถ์ ตั้งแต่ย้ายศาลากลางเมืองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ ยังไม่ได้เปลี่ยนแปลงจนกระทั่งถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้เปลี่ยนนามเมืองพิชัยเป็นเมืองอุตรดิตถ์ให้ตรงกับนามท้องที่ ๆ ตั้งเมือง ส่วนอำเภอพิชัยเก่า โปรดเกล้าให้เรียกว่าอำเภอพิชัยคงไปตามเดิม^{๓๓} แสดงว่าชื่อเมืองอุตรดิตถ์จึงเป็นชื่อเมืองที่เรียกกันตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๘ เป็นต้นมา

ต่อมา พ.ศ. ๒๔๕๙ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้เปลี่ยนคำว่าเมืองเป็นจังหวัด ดังนั้นเมืองอุตรดิตถ์จึงเปลี่ยนเป็นจังหวัดอุตรดิตถ์^{๓๔} ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

และในปี พ.ศ. ๒๔๕๙ นี้เอง ได้มีประกาศใช้ชื่ออำเภอที่เปลี่ยนใหม่ให้ตรงกับชื่อตำบลที่ว่า การอำเภอลงวันที่ ๘ - ๒๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๙ คืออำเภอเมืองเปลี่ยนเป็นอำเภอบางโพ อำเภอลับแล เปลี่ยนเป็นยางกระโต อำเภอเมืองพิไชย คงเรียกอำเภอเมืองพิไชย อำเภอตรอนเปลี่ยนเป็นอำเภอบ้านแก่ง อำเภอหน้าปาด เปลี่ยนเป็นอำเภอแสนตอ^{๓๕} (แต่ต่อมาภายหลังได้เปลี่ยนไปใช้อย่างเดิมอีก)

ต่อมา พ.ศ. ๒๔๖๕ ได้มีพระบรมราชานุญาตโอนอำเภอท่าปลา จากจังหวัดน่านมาขึ้นจังหวัดอุตรดิตถ์ เพื่อสะดวกแก่การปกครองท้องที่ เนื่องจากอำเภอท่าปลา จังหวัดน่านตั้งอยู่ไกลศาลากลางจังหวัดมาก ทางเดินไปมา ๑๔ วัน ทางเรือ ๑๕ วัน เป็นทางกันดาร ถ้าถึงฤดูฝนก็ยิ่งลำบากทั้งทางน้ำและทางบก แต่ทางไปมาระหว่างอำเภอนี้กับจังหวัดอุตรดิตถ์ทางเดิน ๓ วัน ก็ถึง ทางน้ำก็สะดวก เห็นควรโอนไปขึ้นจังหวัดอุตรดิตถ์^{๓๖}

ในปี พ.ศ. ๒๔๗๔ ตัวจังหวัดอุตรดิตถ์ได้ตั้งเป็นสุขาภิบาลขึ้น และได้ยกฐานะเป็นเมืองเทศบาลเมืองอุตรดิตถ์ เมื่อวันที่ ๑๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๘^{๓๗}

ต่อมา พ.ศ. ๒๔๘๓ เป็นปีที่อุตรดิตถ์เกี่ยวข้องกับกรณีพิพาทอินโดจีน คือไทยได้เรียกร้องขอเอาดินแดนของไทยคืนจากฝรั่งเศส โดยฝรั่งเศสขู่มบังคับเอาจากไทยในสมัยรัชกาลที่ ๕ จังหวัดอุตรดิตถ์เป็นจังหวัดที่ตั้งติดกับพรมแดนอินโดจีน ด้านปากลายริมแม่น้ำโขง กองพันทหาร ร.พัน ๒๘

^{๓๒} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส บันทึกพระราชประวัติการตรวจการคณะสงฆ์ หน้า ๓๗๓-๓๗๘

^{๓๓} ประกาศเรื่องเปลี่ยนนามเมืองพิชัย เป็นเมืองอุตรดิตถ์ ๑๐ - ๑๖ สิงหาคม ๒๔๕๘ (ร.๕ ม.๓.๒/๒๘) หจข.

^{๓๔} ประกาศเรื่องเปลี่ยนคำว่าเมืองเป็นจังหวัด ลงวันที่ ๕-๑๕ พฤษภาคม ๒๔๕๘, (ร.๖ ม.๓.๒/๓๕) หจข.

^{๓๕} ประกาศใช้ชื่ออำเภอที่เปลี่ยนใหม่ให้ตรงกับชื่อตำบลที่ตั้ง ที่ว่าการอำเภอ ๘-๒๐ มีนาคม ๒๔๕๘ (ร.๖ ม.๓.๒/๔๒) หจข.

^{๓๖} ย่อขอบรมราชานุญาต เรื่องโอนอำเภอท่าปลาจากจังหวัดน่านมาขึ้นกับจังหวัดอุตรดิตถ์ ๑๘-๒๖ พฤษภาคม ๒๔๕๘ (ร. ๖ ม.๓.๒/๕๔) หจข.

^{๓๗} จังหวัดอุตรดิตถ์ ผังเมืองอุตรดิตถ์ ๒๕๓๔ (พระนคร : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น กรมการปกครอง, ๒๕๓๓) น. ๑๓.

นครสวรรค์ มีหลวงหาญสงครามไชยเป็นแม่ทัพ ได้ยกกองทหารมาตั้งที่อุตรดิตถ์ และได้ทำการยึดปาก-
ลายไว้ได้ มีนักเรียนฝึกหัดครูอุตรดิตถ์ และชาวอุตรดิตถ์ได้ช่วยกองทหารอย่างมากด้วย^{๓๘}

ในปี พ.ศ. ๒๔๘๔ ได้มีการย้ายศาลากลางจังหวัดจากที่เดิม ซึ่งอาศัยพลับพลาที่ปลูกรับ
เสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ศาลากลางหลังใหม่นี้ ตั้งอยู่เหนือวัดวังเตาหม้อ (วัดท่า
ถนน)^{๓๙}

ในปี พ.ศ. ๒๔๘๕ ซึ่งเป็นระหว่างสงครามโลกครั้งที่สอง ญี่ปุ่นได้เดินทัพผ่านประเทศไทย
เพื่อมุ่งเข้าไปยึดพม่า และได้ยึดสถานีรถไฟอุตรดิตถ์เป็นที่พักรถไฟ เพื่อจะมุ่งต่อไปยังเชียงใหม่ ผ่าน
แม่ฮ่องสอนเข้าพม่า ทำให้สหรัฐอเมริกาและอังกฤษคิดจะปราบญี่ปุ่น และตัดการลำเลียงทางรถไฟของ
ญี่ปุ่น ดังนั้นในปี พ.ศ. ๒๔๘๗ สหรัฐอเมริกาและอังกฤษได้โจมตีอุตรดิตถ์ด้วยการทิ้งระเบิด และยิงปืน
กล เช่น ทิ้งระเบิดที่สะพานดารา สะพานแม่ต้า ยิงปืนกลกราดบ้านวังกะพี้ บ้านท่าทองโรงงานน้ำตาล
อุตรดิตถ์ สถานีรถไฟท่าเสา และสถานีรถไฟอุตรดิตถ์ (สถานีรถไฟอุตรดิตถ์ได้ถูกทิ้งระเบิดอย่างหนัก
ด้วย) ทำให้อุตรดิตถ์เสียหายมาก^{๔๐}

พ.ศ. ๒๕๐๑ ได้มีพระราชกฤษฎีกายกฐานะกิ่งอำเภอปากท่า เป็นอำเภอปากท่า เมื่อวันที่
๒๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๑ สำหรับอำเภอปากท้านี้เดิมตั้งเป็นกิ่งอำเภอตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๐ ขึ้นกับ
อำเภอน้ำปาด และเพื่อยกฐานะเป็นอำเภอเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑ นี้เอง^{๔๑}

ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๑๑ เป็นต้นมา รัฐบาลได้จัดการสร้างเขื่อนกันแม่น้ำน่านขึ้นที่แก่งผาซ่อม
อำเภอท่าปลาเขื่อนนี้มีชื่อว่า "เขื่อนสิริกิติ์" และสร้างเสร็จเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๑๕^{๔๒}

วันที่ ๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๑๑ ทางจังหวัดได้กระทำพิธีวางศิลาฤกษ์แทนฐานอนุสาวรีย์
พระยาพิชัยดาบหักโดย นายถวิล สุนทรศารทูล ปลัดกระทรวงมหาดไทย ในขณะนั้นมาเป็นประธานใน
พิธี ต่อมาวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๒ ได้กระทำพิธีเปิดอนุสาวรีย์พระยาพิชัยดาบหัก โดยนาย
พ่วง สุวรรณรัฐ ปลัดกระทรวงมหาดไทย เป็นประธานในพิธี^{๔๓}

วันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๒๐ ได้มีประกาศจัดตั้งกิ่งอำเภอในปกครองอีก ๑ กิ่งคือ กิ่ง
อำเภอบ้านโคกขึ้นกับอำเภอปากท่า^{๔๔}

วันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๒๖ มีประกาศตั้งกิ่งอำเภอทองแสนขัน โดยแยกมาจาก
อำเภอตรอน^{๔๕}

^{๓๘} มณเฑียร ดีแท้ ประวัติเมืองอุตรดิตถ์ หน้า ๒๕ - ๓๐

^{๓๙} ด. หน้า ๒๐

^{๔๐} ด. หน้า ๓๑ - ๓๖

^{๔๑} รายงานสรุปข้อราชการ อำเภอปากท่า จังหวัดอุตรดิตถ์

^{๔๒} จังหวัดอุตรดิตถ์ (เอกสารอัดสำเนา)

^{๔๓} ที่ระลึกในพิธีเปิดอนุสาวรีย์พระยาพิชัยดาบหัก หน้า ๔๐ - ๔๑

^{๔๔} รายงานสรุปข้อราชการ อำเภอปากท่า จังหวัดอุตรดิตถ์

^{๔๕} รายงานสรุปข้อราชการ กิ่งอำเภอทองแสนขัน จังหวัดอุตรดิตถ์

ดังนั้น การแบ่งการปกครองของจังหวัดอุตรดิตถ์ ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน จึงแบ่งออกเป็น ๗ อำเภอ ๒ กิ่งอำเภอ คือ อำเภอเมืองอุตรดิตถ์ อำเภอพิชัย อำเภอตรอน อำเภอลับแล อำเภอท่าปลา อำเภอน้ำปาด อำเภอปากท่า กิ่งอำเภอบ้านโคก และกิ่งอำเภอทองแสนขัน

ที่มา : ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาคจังหวัดอุตรดิตถ์. อุตรดิตถ์, ๒๕๒๗.

